

ผ. ๕๓๔

๑๖

ว่าดวบแม่หมา

ที่มีไข่นะเทศสยาม

แจกในภาณุสุนทรราชทาน

จางวางเอก

พระยาอภัยภูธร

อธิบดีกรมมหาดเล็ก

หลวงวัดเขมาภิรตาราม

จังหวัดนนทบุรี

พ.ศ.
๒๔๖๓

น. ๕๗๔

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ขึ้น

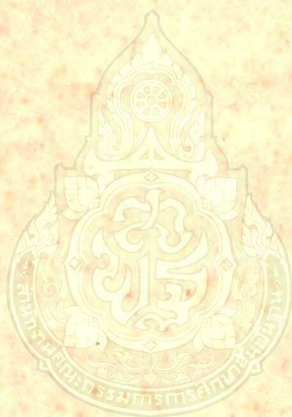

โดยพระบัญชา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดาสกลนคร

เจ้าพนักงานพิมพ์

ว่าด้วยแม่พิมพ์ในประเทศไทย
มหาเสวกโท พระยามหาอำมาตยาธิบดี เรียบเรียง

แจกในการกริ้วพระราชทาน
จางวางเอก พระยานิรุทธเทวา
อธิบดีกรมมหาดเล็ก และ ผู้บัญชาการกรมมหรสพ
ณ วัดเขมาภิรตาราม
จังหวัดนนทบุรี
พระพุทธศักราช ๒๔๖๗

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

คำอธิบาย

หนังสือเรื่องว่าด้วยแม่น้ำในประเทศสยามนี้ มหา
เสวกโท พระยามหาอำมาตยาธิบดี (แสง วีรยศิริ)
แต่เมื่อยังเป็นหลวงเทศาภิตรวิจารณ์ ปลัดกรมแผนที่
ได้ไปทำการร่างไว้ แล้วพยายามแต่งส่งลงพิมพ์ไว้
ในหนังสือชิวฉินญาณ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นหนังสือที่
ให้ความรู้ทางภูมิศาสตร์ ซึ่งยังไม่รู้จักกันโดยมาก แต่
แต่งไว้ไม่จบ ถึงดังนั้นเพียงเท่าที่แต่งไว้ ถ้าพิมพ์ก็
จะเป็นประโยชน์แก่ชนทั้งหลายเป็นอันมาก ที่พิมพ์
ไว้ในหนังสือชิวฉินญาณกาลก็ล่วงมาถึง ๓๖ ปี ฉบับหา
ยากอยู่แล้ว เห็นควรจะพิมพ์ออกไว้ให้แพร่หลาย
ประจวบพระโสภณอักษรกิจ เจ้าของโรงพิมพ์โสภณ
พิพรรฒธนากร มาขออนุญาตพิมพ์ จึงได้อนุญาตให้
พิมพ์ในสมุดเล่มนี้เป็นครั้งที่ ๒ หวังใจว่าผู้ที่ได้รับไป
คงจะพอใจทั่วกัน.

๑๙

ว่าด้วยแม่น้ำที่มีในประเทศสยาม

หลวงเทศาจิตรพิจารณา แต่ง

แม่น้ำใหญ่ ๆ ในสยามราชอาณาจักรนี้ มีกระแส
สายลำนําค้นลึกเขี้ยวแรง แลไหลออกมาแต่ที่ต่าง ๆ
กัน เป็นต้นว่า บางแม่น้ำก็ไหลพ้อออกมาจากภูเขา
ใหญ่ บางแห่งไหลมาจากหนอง แลไหลมาจากภูเขา
ที่ปกคลุมด้วยหิมะ จากในประเทศอื่น ๆ ย่าง บัดนี้จะ
กล่าวด้วยลำแม่น้ำเจ้าพระยา แลแม่น้ำใหญ่ที่ไหลลงมา
รวมแม่น้ำเจ้าพระยาก่อน แลจะจริงว่าด้วยแม่น้ำอัน
ต่อไป

แม่น้ำเจ้าพระยา

แม่น้ำเจ้าพระยานี้ เป็นลำแม่น้ำใหญ่ ข้างฝ่าย
เหนือนั้นแบ่งแยกออกไปหลายทาง เป็นแควน้อยแล
ใหญ่ ตามแต่กระแส่นาที่ตนแลลึกกว่ากัน แต่ในตอน
นี้จะกล่าวด้วยแยกแควลำแม่น้ำพิก่อน

แม่น้ำพิงนี้ ไหลมาจากภูเขาสูงใหญ่แห่งหนึ่ง ชื่อ
ว่าคอยถ้วข้างฝ่ายเหนือเมืองเชียงใหม่ เมื่อเวลาที่
ไหลออกมาจากภูเขานั้นก็เป็นลำธารเล็ก ๆ มีน้ำไหลริน
กว้างไม่มากกว่าสามวา ครั้นไหลลงมาก็มีย่ำห้วยธาร
อื่น ๆ ไหลมาบรรจบรวมกัน จึงค่อยใหญ่เจริญลักษณะ
ทุกครั้ง จนลงมาถึงที่ตำบลหนึ่ง เรียกว่าเมืองงาย
เร็วจึงขึ้นไปถึงไต แม่น้ำตอนนั้นมีภูเขาสองฟากน้ำ
ตลอดมาหาใครจะมีที่ว่างไม่ ที่แห่งใดเป็นที่ว่างบ้าง
เล็กน้อย ก็ได้เป็นที่อาศัยให้ราษฎรแขวงนั้นได้ปลูก
เพาะแลหว่านพืชผลต่าง ๆ ที่ว่างเหล่านั้นก็หาใช้ที่ราย
ว่างดังเช่นที่หมายกันว่าทุ่งนาไม่ ในเวลาที่ราษฎรจะ
ทำที่เหล่านั้นให้เป็นที่นา ก็จะต้องขอแซะให้เป็นคันอันนา
ลงมาหาลำแม่น้ำ เปรียบปานดังคันบันไดที่ลาด ๆ เมื่อ
เวลาทำแล้วนั้น แลดูเป็นคันชั้นเชิงสลับสายตางาม
อย่างยิ่ง ประการหนึ่งในเวลาที่จะทำที่เหล่านั้นให้เป็น

นาไค่นั้น จะต้องอาศัยมีลำห้วยธารที่ไกลเคียงซึ่ง
ไหลลงมารวมแม่น้ำใหญ่ เพื่อจะได้ตัดให้เป็นลำเหมือง
ลงมาแต่ปลายลำธารนี้ ให้มีน้ำมาเข้าในนาตามแต่ที่จะ
ต้องประสงค์

อนึ่งลำแม่น้ำฝายเหนือนี้ มักคนต้องข้ามได้แทบ
ทุกแห่ง แลถึงจะเป็นระตุนามาก หรือระตูล้างสายน้ำ
นั้นก็มิแต่ไหลลงอย่างเดียว

ต่อลงมาจนถึงลำแม่น้ำพิง ในตอนทุ่งนาชานเมือง
เชียงใหม่ นั้น แม่น้ำก็ใหญ่กว้างออก สองฟากแม่น้ำ
เป็นทุ่งเคียนโล่ง ที่เป็นเนินแลโคกก็ต่ำๆ มีบ้านช่อง
ผู้คนครกครนมากชน อนึ่งลำเหมืองนำที่ราษฎรชุกเพื่อ
จะได้ ใช้น้ำทำนาแลประกอบกิจต่าง ๆ ในเมืองเชียงใหม่
นี้ เป็นการชุกอย่างช่างฝมอันยิ่งกว่าเหมืองใด ๆ ที่
มีในประเทศทหิรัญไชย

เหมืองลำหนึ่งชื่อว่า เหมืองแม่ควา อยู่ข้างฝ่าย
 ฝั่งตะวันออกนั้นชุกจากวังม่วง ซึ่งเป็นที่ปักในระตรอัน
 ของเจ้านครเชียงใหม่ นั้นยาวสัก ๑,๕๐๐ เส้นเศษ เหมือง
 ลำนี้ชุกกว้างประมาณ ๘ วา ตักมาตามระดับสูงทำชาย
 ภูเขา มาบรรจบรียร่วมลำธารที่ไหลมาจากภูเขาทั้งปวง
 ในฝ่ายตะวันออกเมืองเชียงใหม่ทั้งสิ้น ด้วยกระแสน้ำ
 อันเชี่ยวที่ไหลลงมาจากลำแม่น้ำฝาง แลลำธารต่าง ๆ
 นี้กระทำให้ น้ำในลำเหมืองแม่ควาไหลเชี่ยวจัด ครั้น
 เวลาที่ไหลผ่านทุ่งนาไคไป ราษฎรก็ขุดลัดวงเวียนให้
 น้ำไหลเข้าไปในนาแลที่ต่าง ๆ ถึงความประสงค์ อนึ่ง
 ควรจะสังเกตว่าที่ดินที่ชุกเหมืองใหญ่ ๆ มาเช่นนั้น ล้วน
 เป็นที่ดินปนด้วยกรวดแลหินอันแข็งกระด้างต่าง ๆ

ครั้นเลยไคลงมามีลำแม่น้ำกว ซึ่งเป้นลำแม่น้ำ
 ที่เมืองลำพูนไค้อาครัยนั้น ไหลลงลำเหมืองแม่ควาน
 ก็เลยไหลรวมกันมาลงบรรจบแม่น้ำฝาง

หนึ่งในลำเหมืองแม่ควน มีบ้านช่องราษฎรแล
 ไร่นาเรือกสวนครกครนแน่นหนา มีผักปลาชุกชุมไม่
 เป็นที่กั้นการ ผลไม้แลผักต่าง ๆ ที่ราษฎรปลูกตาม
 ลำเหมืองนี้ มีต้นหมาก มะพร้าว กล้วย อ้อย ต้น
 ยาสย ถั่ว งา ฝ้าย เป็นต้นบริบูรณ์

หนึ่งในพนท่งนาข้างฝั่งตะวันตก ที่เมืองเชียงใหม่
 ตั้งอยู่นั้นก็มีลำเหมืองใหญ่ ๆ ต่าง ๆ กัน บางลำนั้น
 ขุดมาลงหนองลงบึง แล้วทูลุ่เลยมาเป็นเหมืองเล็ก
 น้อยไหลลงบรรจบแม่น้ำฝางข้าง มาลงลำธารข้าง
 ฝั่งราษฎร ในกำแพงเมืองเชียงใหม่ก็ได้อาศัยน้ำในลำ
 เหมืองเหล่านี้ ถึงลำน้ำที่เป็นคูกำแพงเมืองเชียงใหม่
 นั้น ก็เป็นลำเหมืองมีน้ำไหล ปลายมาจากคอกสุเทพ
 ข้าง ขุดตัดมาจากลำธารอื่น ๆ ข้าง

ในการที่ขุดลำเหมืองทั้งปวงนี้ สุกแล้วแต่ผู้ใดพึง
 ใจจะขุดก็ขุดได้ ไม่มีผู้บังคับห้ามปราม บางที่เมื่อขุด

ลำเหมืองเหล่านั้แล้ว ถึงระคน้ำมาก น้ำพัดไหลหัก
เข้ามาในเหมืองแรงจนปีดไม่อยู่ น้ำก็เลยเซาะกัดตอ
เป็นลำแม่น้ำใหญ่ไป ดังเช่นที่ใต้เมืองเชียงใหม่แห่ง
หนึ่ง ที่เรียกว่าปากเหมืองนั้นมีสองแยก ถ้าไปตาม
ชาล่องแยกทางขวา เรียกว่าล่องต้นยางหรือล่องบึงห่าง
แยกทางซ้ายเรียกล่องบึงหลวงหรือล่องเคอ แยกทาง
ซ้ายเป็นแควแม่น้ำเดิม มีเหมืองที่ขุดมาบรรจบลงไป
เมืองลำพูนนั้นหลายแยก ๆ หนึ่งกลับมาออกแม่น้ำยัง
อีก เรียกกันว่าล่องแม่น้ำเม็ง

ลำแม่น้ำเดิมนี้ ตั้งแต่ราชวรเขตเหมืองที่เรียกว่า
ล่องต้นยางนั้น แล้ววกเขินค่างตนไป จนผู้ชนล่อง
ยัดนักไปตามลำเหมืองต้นยาง โดยว่าน้ำกัดเซาะลึก
กว้างออกจนเป็นลำใหญ่ ก็สำคัญว่ายังเคิรตามลำแม่
น้ำใหญ่

ครั้นล่องแม่น้ำฝิงเลยลงมาถึงภูเขาลูกหนึ่ง ชอ
ทอยน้อย อยู่ริมตลิ่งฝั่งขวา สูงเด่นมีวัดอยู่บนยอด มี

พระเจดีย์ฐานคล้ายมณฑป ปีกทองสุกอร่ามแลเห็น
ไต่แต่ไกล ไต่ลงมามีผู้ไกลนิกมาถึงปากน้ำแม่ลิ เป็น
ลำธารใหญ่ไหลออกมาร่วมแม่น้ำพิงฝั่งซ้าย

ลำน้ำแม่ลิสายน้ำไหลมาทางเหนือ มีบ้านช่อง
ราษฎรในลำน้ำแม่ลิหลายสิบตำบล ป่าสองฟากก็
เป็นป่าอุดมด้วยต้นไม้สักต้นเต็งรัง ป่าบนภูเขาปลายน้ำ
แม่ลิเป็นป่าเมี่ยงที่ราษฎรเก็บใบมาซื้อขายกันตามพวก
ลาว สำหรับไว้อมทั้งชายทั้งหญิง ป่านดงหมากอย่าง
ไทยเราข้างใต้

ต้นเมี่ยงอย่างสูงก็เพียง ๒ วาเศษ เป็นต้นไม้ชนิด
หามผู้ใดเพาะปลูกไม่ ราษฎรไปเก็บเอาใบที่ยังเป็นใบ
เพสลาดมาใส่หวดหนึ่ง แล้วอัดใส่ไว้ในกระบอก มิให้
ลมอากาศเข้าได้สำหรับเอาไว้อมขาย ที่จริงต้นเมี่ยง
ก็เป็นต้นชานเอง แต่เป็นชาข่าชนิดใหญ่

ลำแม่น้ำพิงตอนตั้งแต่ปากน้ำแม่ลัดลงมาจนถึงปาก
แม่น้ำวังนั้น ไค้งไปข้างฝ่ายตะวันตกมาก แลคตทข
ไปมาจนบางแห่งเมื่อล่องเรือลงมาแลเห็นภูเขาเล็กเกี้ยว
อยู่ข้างหน้าข้างหลังบ้าง จนสามสี่ครั้งจึงพ้น ใน
ระหว่างนั้นแก่ง ๔๒ ค่ายล ซึ่งจะได้พรรณนาต่อไป

ครั้นล่องแม่น้ำพิงเลยลงมาถึงบ้านแม่กา ซึ่งเป็น
บ้านใหญ่อยู่ฝั่งขวา เป็นค่านเขียงใหม่สำหรับตรวสินค้า
ทั้งชาวชนชาล่อง เรือล่องมาลงที่น้กหยดพิกจกซอหา
เชือกใหญ่ ๆ ก็จับแรงเรือให้มันคง ด้วยได้บ้านนี้ลง
ไปเป็นแก่งอันร้ายแรงตลอด จนถึงปากแม่น้ำวัง
จึงจะพ้น

ที่เรียกว่าครุระแก่งหรือแก่งที่ ๓ เมื่อล่องลงมา
ซอแก่งปวก แล้วจึงถึงที่ ๒ แก่งใหม่ ที่ ๓ แก่งหยวก
ที่ ๔ แก่งขร ที่ ๕ แก่งที่ตา ที่ ๖ แก่งน้อย ลงมาถึง
ที่ ๗ แก่งเสลียม ๆ น้ชาชนจะต้องให้คนเอาเชือกใหญ่

ล่องหน้าขึ้นมากุด เรือลำหนึ่งอย่างน้อยตั้ง ๕ คนจึงจะ
 อดขึ้นได้ น้ำค่อนข้างคดไปมา สายน้ำเชี่ยวไหลโกรก
 สองฟากเป็นหน้าผาศิลาปูนสูงชัน เลยมายังถึงที่ ๘ แก่ง
 กวง ที่ ๘ แก่งอุ้มทอง ที่ ๑๐ แก่งช้างร้อง ที่ ๑๑ แก่ง
 ผางวงที่ ๑๒ แก่งจาง แก่งเหล่านเป็นแก่งสายน้ำพัดแรง
 แต่พอไต่ลงมาถึงที่ ๑๓ แก่งสรว้อย ซึ่งเป็นแก่งใหญ่ที่
 สองในลำแม่น้ำพองนี้ ฟากข้างซ้ายมีหน้าผาชันสูงชะง่อน
 ลงมาพ่นน้ำ กระทำให้น้ำกระโเ็นคลื่นใหญ่ ริมข้าง
 ฝั่งขวา เป็นก้อนศิลาใหญ่กรูกระ รอกขึ้นมาพ่นน้ำ
 คมปานดังมีด จะอาศัยเหยียบยืนพอจะไต่ลุดเรือขึ้น
 ก็มิได้ ชาชนจะต้องจกให้คนลัก ๑๐ คนสำหรับลุดเรือ
 ลำหนึ่ง ขึ้นไปยืนอยู่ศีรษะแก่งทางฝั่งขวาระยะย่านไกล
 ทั้งจะต้องให้มีคนมาขึ้นริมตลิ่งคอยเอาถ่อยาว ๆ ค้ำ
 มิให้เรือแซะเข้ามากะทบศิลาได้

ยนต์ถึงฝั่งขวาน มีเมืองร้างเรียกว่าเมืองสร้อย
 ยังมีวัดแลเจดีย์พอให้เห็นรอยเป็นสำคัญ อยู่ตามยอด
 เนินหลายแห่ง ตามคำที่พวกลาวกล่าวนั้น ว่าเดิม
 เมืองนี้เป็นเมืองใหญ่ ราษฎรเป็นพวกละว้า ในครั้งนั้น
 พวกละว้ายังมีความนับถือในพระพุทธศาสนา จึงได้
 สร้างวัดไว้เป็นที่สักการะบูชา เจ้าละว้าคนที่ครองเมืองนี้
 มีชื่อว่า เจ้าบอนมะโลง แปลว่าเจ้าสวรรค์ เป็นผู้ได้
 สร้างสระใหญ่ไว้บนยอดเขา ที่ตรงหน้าเมืองข้าม แต่บัด
 นี้พวกละว้าค่อยสูญหายไป ยังมีอยู่ตามภูเขายังก็
 เป็นคนป่าไป หานับถือพระพุทธศาสนาไม่

ไต่ลงมาที่ ๑๔ ถึงแก่งยาว แล้วที่ ๑๕ ถึงแก่ง
 อุมหล เป็นแก่งใหญ่หนึ่งในแม่น้ำพิงนี้ เป็นแก่งมี
 คีลาผุดขึ้นในน้ำทั้งสองฟาก น้ำกระแทกเป็นคลื่นใหญ่
 ร้ายแรงลำนน้ำก็แคบ จะขึ้นล่องต้องระมัดระวังให้มาก
 กว่าแก่งอื่น ๆ ชาชนต้องมีคนคุมมาก จึงจะสามารถ

ขึ้นไปได้ เลยลงมาถึงแก่งที่ ๑๖ ซอยผาชันแล้วจึงถึง
 ที่ ๑๗ แก่งผาอาบนาง วิมแม่น้ำฟางผางมีหน้าผาศีลา
 ปูนสูงชะโงกเงื้อมลงมาในแม่น้ำ มีน้ำไหลตกเป็นท่อ
 ธารฟองฝอยลงมามากในแม่น้ำ แลดูงามอย่างยิ่ง พอ
 พินผาอาบนางก็ถึงปากน้ำแม่ต้น เป็นน้ำใหญ่มารวมแม่
 น้ำฟางผาง น้ำแม่ต้นนี้เป็นน้ำใหญ่กว้างลึก ๑๐ วาเศษ
 ไหลออกมาจากภูเขาฝั่งตะวันตกเฉียงเหนือเมืองฮอด เป็น
 ลำน้ำไหลมาตามโกรกเขา มีแก่งศิลา มาก ใช้เรือ
 แพขนล่องหาได้ไม่ ภูเขาแล่นไปตามที่ลำน้ำแม่ต้นไหล
 มาน เป็นป่าไม้ชนิดสักทงสน

ต่อลงมาถึงที่ ๑๘ แก่งผาชัน ที่ ๑๙ แก่งห้อม ที่ ๒๐
 แก่งผาเหล็ก ที่แก่งนี้กม.นาตกงมตกจากหน้าผาผาง
 ซ้ายอีกแห่งหนึ่ง ต่อลงมาถึงที่ ๒๑ แก่งงูน้ำเกียง
 ที่ ๒๒ แก่งย่ง ที่ ๒๓ แก่งสองแคว ที่ ๒๔ แก่งกกเกวียน
 ที่ ๒๕ แก่งแคท่าวัด ที่ ๒๖ แก่งผาหมอนไต้ ที่ ๒๗
 แก่งปากเวียง ที่ ๒๘ แก่งผาขวาง ที่ ๒๙ แก่งออกมา

ที่ ๓๐ แก่งบกผาคำ ที่ ๓๑ แก่งผาแอก ที่ ๓๒ แก่งผาขอ
 ที่ ๓๓ แก่งสาวเต็น จึงมาถึงที่ ๓๔ แก่งสยเคาะ หน้า
 ผาทั้งสองฟากน้ำรวน เป็นศิลาปูนงามจับซ้อนกัน
 หลายชั้น ยอดเป็นสีขาวคำแดงสลักกันค้ำยันค้ำไว้
 ช่างเอาสไปประดานไว้ บนสันหน้าผาหนึ่งนี้มีโบสถ์
 หลังหนึ่ง ในโบสถ์นี้มีรอยพระพุทธรูป เป็นที่พวก
 ลาวนับถือบนบานขอให้ช่วยคุ้มครอง อย่าให้เรือแพ
 เป็นอันตรายในเวลาทชนล่องนั้น ครั้นล่องต่อมาจึงถึง
 แก่งที่ ๓๕ ซอตะละน้อย ที่ ๓๖ แก่งฟาน ที่ ๓๗ แก่ง
 กวาง ที่ ๓๘ แก่งตะละหลวง เป็นแก่งใหญ่สายน้ำพัด
 กระแทกกันเป็นคลื่นร้าย พนลงมาถึงหน้าผามันผาคันเข็ด
 เป็นหน้าผาสูงใหญ่ออกชะง่อมมีสัตว์ต่าง ๆ กัน งามยิ่ง
 กว่าหน้าผาใด ๆ ในแม่น้ำนั้น ต่อลงมาถึงแก่งที่ ๓๙ ซอ
 ข่อลม ที่ ๔๐ แก่งผาปะคัน ที่ ๔๑ แก่งเข้าตอก แล้ว
 จึงถึงที่ ๔๒ แก่งส้มข่อยซึ่งเป็นแก่งที่สุด เรียกว่าหา

แก่ง ตกลงไปก็ไม่มีแก่งอีกเลย ภูเขาแลหน้าผาสอง
 ฟากน้ำก็ต่ำค่อยหายไป เป็นที่ทุ่งนารายวัน ในลำแม่น้ำ
 น้ำพืงตอนแก่งนั้นไม่มีบ้านช่องผู้คนเลย ลำน้ำก็แคบ
 เป็นช่องโกรก ค่ายลที่เป็นแก่งนั้น ก็เป็นป่านดงคัน
 บันไต่ลึกกว่าที่ใด ๆ ในลำน้ำพืง ขาชนกับขาล่องผิดกัน
 มาก โดยขาล่องนั้นอย่างช้าสองวันถึงลงพื้นแก่งได้ แต่
 ขาชนนั้นอย่างเร็วที่สุดก็คงไม่น้อยกว่าเจ็ดวัน

ล่องเลยมาจึงถึงปากแม่น้ำวังไหลมารวมแม่น้ำพืง
 ผ่งซ้าย เป็นแม่น้ำใหญ่ปานแม่น้ำพืง ไหลมาจากภูเขา
 ฝ่ายตะวันตกเฉียงเหนือเมืองพระยา ใช้เรือชลำขึ้น
 ล่องใต้ ถึงเมืองวังเหนือ เมืองนครลำปาง ตามลำน้ำ
 มีบ้านเรือนราษฎรแน่นหนาครกครนทั้งสองฟากตลอดมา
 มีท่าทำไร่นาบริบูรณ์ ตามภูเขาที่ห่างจากลำแม่น้ำออก
 ไปก็เป็นป่าไม้เขื่อนสักท่งสน

แม่น้ำพืงนี้ ตอนตั้งแต่ปากแม่น้ำวังจนออกมารวม
 แม่น้ำเจ้าพระยา ไม่มีแก่งอีกเลย ลำแม่น้ำกว้างออก

ทุกที่ จนมาถึงแขวงเมืองตากนั้น กว้างถึง ๓๐ หรือ
 ๔๐ เส้น แต่น้ำคนมากเป็นหาดทรายเต็มไปด้วยทั้งแม่น้ำ
 ครั้นถึงฤดูแล้งจะไปมาชักสน จนเรือทวนล่องนั้น
 ต้องมีไม้ซัดคินไป แต่พอมีช่องข้ามหาดทรายไปได้
 ตามร่องน้ำที่เป็นน้ำลึกเพียงศอกหนึ่ง มีช่องแต่พอ
 เรือทวนล่องได้ทีละลำ บางแห่งก็เป็นเกาะใหญ่เกาะ
 น้อยสลัซซิบซ้อนกันไป เกาะที่มีอยู่ข้างตามสองฟากน้ำ
 ก็เป็นแต่โคกเนินต่ำ ๆ ข้างบนตลิ่งขึ้นไปนั้นเป็นทุ่ง
 แลไร่นาตลอดไป มีทางเกวียนเดินไปมาถึงกันได้
 ที่เป็นบ้านนกเป็นขำยง ขำไม้สเลียด ขำผิงต่าง ๆ

หนึ่งในฤดูน้ำมาก น้ำท่วมตลิ่งนองไป ก็ยังเกิดเป็น
 หนองแลบใหญ่ต่าง ๆ เลยยังมีน้ำตลอดไป ในหนอง
 แลบงเหล่านี้มีปลาแลจระเข้ชุกชุม

ถ้าแม่น้ำพิงนี้ พ้นลำน้ำสูงกว่าลำน้ำแควสุโขทัย
 น้ำในลำน้ำพิงไหลบ่าลงไปที่คลองกุลาละมนั้น ถ้าฤดู

น้ำก็ใช้เรือ ทุกลอดออกมาออกแม่น้ำเกยไชยได้ พอถึง
 ฤดูแล้งลำน้ำก็แห้งขาดเป็นตอน ๆ ไป แห้งใดที่แม่น้ำ
 ทลอดขย ก็มีราษฎรมาตั้งบ้านเรือนอยู่ข้าง เป็นที่
 ชุมชนผู้ชายได้ข้าง ชายสืเลียดข้าง

ลำแม่น้ำนี้ที่เรียกว่าแม่น้ำพิงชิต ก็ตั้งแต่ปากแม่
 น้ำวังขึ้นไป แต่พอไต่ลงมาก็เรียกว่าแควกำแพงข้าง
 แควแม่น้ำน้อยข้าง หากคงเป็นแน่ว่าชื่อใดไม่ ที่จริงนั้น
 แต่โบราณมา เรียกลำแม่น้ำนี้ว่าแม่น้ำโพ ถือเอาเหตุ
 ที่ว่ามีต้นโพธิ์ใหญ่อยู่ปากน้ำ แต่ครั้นต้นโพธิ์นั้นพัง
 ทำลายสาบสูญไป คำที่เรียกว่าแม่น้ำโพก็ค่อยห่างไป
 ยังคงเรียกแต่ว่าปากน้ำโพ เป็นสำคัญอยู่

ครั้นล่องมาถึงแม่น้ำเจ้าพระยา น้ำก็ค่อยลึก เรือ
 แพก็ขึ้นล่องได้โดยสะดวก

ครั้นมาถึงบ้านคุ้งตะเภาใต้เมืองมะโนรมย์ ก็มีแม่
 น้ำมาต่อแม่น้ำเจ้าพระยาอีกแควหนึ่ง เรียกว่าลำน้ำ

สระแก้ววัง ลำน้ำไหลมาแต่ภูเขาใหญ่หน้าเมืองกำแพง
เพชร ตอนข้างปลายน้ำนั้นเรียกว่าน้ำแม่ว่ง ที่ปากน้ำ
นั้นตนเห็นแจ้ง ถ้าขึ้นล่องไม่สังเกตก็ไม้อาจเห็นได้
แต่พอพ้นปากน้ำเข้าไปจึงเป็นลำน้ำลึกกว้าง ไข่เรือ
ขึ้นไปได้เหนือเมืองอุไทยธานีทาง ๑ วัน

ล่องตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาต่อมาจึงถึงแยกแม่น้ำ
สุพรรณบุรี ลำแม่น้ำสุพรรณบุรีนั้นเป็นแควแม่น้ำเจ้า
พระยา ไหลแยกไปลงทะเลอีกทางหนึ่ง หาใช่ลำน้ำ
ต่างหากไม่ ที่ปากคลองแยกเรียกว่าคลองมะขามเฒ่า
หรือคลองวัดสิงห์ กว้างลึก ๓ วาเศษ หน้าแล้งที่ปาก
คลองนั้นน้ำแห้งขาดเป็นตอน ๆ หามีน้ำไหลไม่ โดยเหตุ
ว่าราษฎรทำรั้วคักปลา แล้วพนทรายแล้งจึงไม่ขึ้นไป
จนสายน้ำไหลผ่านไปมิได้ จึงไหลซบซมแซกไปตาม
พนดินในลำคลองแห้ง มามีแม่น้ำไหลท่เหนือบ้าน
เดิมบาง

ลำนํ้าสุพรรณที่บ้านเดิมบางนั้น มีแก่งเล็กๆ ๓ ท่าบด
โดยว่ามีภูเขาคงอยู่ฝั่งขวา รากลงมาหยั่งนํ้าอยู่ที่ตรงนั้น
ยังเป็นคลองกว้าง & วาเศษ แต่พอไต่บ้านเดิมบางลงมา
ทางสักกิงวัน ก็ค่อยใหญ่ลึกออกทุกทีจนเป็นลำแม่น้ำ
ใหญ่เท่ากับลำแม่น้ำเจ้าพระยา แล้วเลยไหลมาลงทะเล
ที่เมืองสมุทรสาคร

จับล่องมาตามแม่น้ำเจ้าพระยา พอพ้นปากแคว
แม่น้ำสุพรรณมา ลำนํ้าคดไปมาหลายครั้ง จึงมาถึง
เขารวมามูลเป็นเนินเขาอยู่ฝั่งซ้าย ที่ไหนเขามีวัดแล
พระเจดีย์ มีทางเป็นคันบันไดให้ขึ้นนมัสการได้ เลย
ลงมาจนใต้เมืองไชยนาท มีคลองลำหนึ่งช่อคลองแพวก
หรือแควแม่น้ำน้อยเมืองสรรค์เมืองสิงห์ ไหลลัดมา
บรรจบที่หน้าเมืองอ่างทอง ในตอนนั้นมีบ้านช่องแลราษฎร
ติดเนื่องไม้ขากระยะบ้าน ลงมาจนถึงปากนํ้าบางพุทรา

เป็นคลองแยกจากแม่น้ำใหญ่ไปเป็นแม่น้ำแควเมืองลพ
บุรี มาออกบรรจบที่เมืองกรุงเก่า

ลำแม่น้ำเจ้าพระยานี้ พอพ้นเมืองอ่างทองลงมา
ก็ไหลแยกลัดไปเป็นหลายทาง หรือไปมาตลอดกันได้
แทบทุกแห่ง

ข้าพเจ้าได้พิจารณาแม่น้ำนี้ ตั้งแต่ยอดสุดในแคว
แม่น้ำพิงมาจนถึงเมืองกรุงเก่า ก็เห็นว่ายืดยาวสมควร
อยู่แล้ว บัดนี้จะขอกลับพิจารณาแม่น้ำน่านหรือแม่น้ำ
แควใหญ่ต่อไป

แควน่านหรือแม่น้ำแควใหญ่ เป็นปลายน้ำแยก
ใหญ่ของแม่น้ำเจ้าพระยา ที่มีชื่อต่างกันนี้โดยเหตุว่า
ตอนปลายสุดนั้นเป็นน้ำที่เมืองน่านได้อาครัย จึงยก
เอานามนั้นเรียกว่าแม่น้ำน่านลงมาถึงเมืองอุดรดิ
ศรันพนธ์มาแล้วก็เรียกกลายไปว่า แม่น้ำแควใหญ่
ต่อมาจนถึงปากน้ำโพ จึงเรียกว่าแม่น้ำเจ้าพระยา

ลำน้ำแควนกระแสน้ำสูงลึกแลไหลแรงกว่าลำแม่น้ำ
น้ำพิงแลแม่น้ำแควประลึกมาก สมควรกับชื่อที่เรียก
ว่าแม่น้ำแควใหญ่

ปลายน้ำนั้นไหลออกมาแต่ภูเขาขึ้นน้ำแควใหญ่ไม่สู้
ไกลจากแม่น้ำโขงนัก

อนึ่งที่กล่าวว่า ปลายน้ำไหลมาแต่ภูเขานั้น คือ
ภูเขาใดที่เป็นต้นของแม่น้ำใหญ่ มักเป็นป่าดิบป่าช้า
ไม่เคยมีไฟไหม้เลยเป็นตำบลมีแต่ถ้ำหินยาวทุก ๆ ถึงจะ
เป็นถ้ำแล้งก็มีน้ำค้างหมอกคลุมอยู่หนาแน่น จน
หยดปานถึงเมล็ดฝัสน้ำที่ไหลออกมานั้นเป็นที่ระหว่าง
ถ้ำเขาเดิมก็เป็นถ้ำหินคม ครั้นต่ำลงมากก็กลับเป็น
น้ำไหลริน ๆ แล้วก็มีลำห้วยมารวมกันจึงใหญ่ออกทุก
ครั้ง อนึ่งที่เป็นต้นน้ำนั้นมักเป็นถ้ำหินเค็ม โดยว่าลำน้ำ
ทั้งปวงนั้นพลาตที่เป็นเกลือไหลลงมาสู่ทะเลข้าง ที่ต้น
แม่น้ำเจ้าพระยานมบ่อน้ำเค็มเป็นเกลือ ๓ บ่อ ๆ เหล่านี้

อยู่ในเขตรเมืองน่าน ก็เป็นที่ใดของเจ้านครเมืองน่าน
 สิ่งหนึ่ง โดยว่าทั้งฝ่ายเหนือเป็นประเทศที่ขัณฑ์
 ทั่วเกลือก ๆ เป็นอาหารซึ่งจะต้องชวนชวาทหาอันสำคัญ
 สิ่งหนึ่ง ก็ถ้าค่ายใดมีบ่อเกลือกเช่นนั้น ก็เป็นที่ใด
 ผลมาก เจ้านครเมืองน่านเป็นผู้จัดคนไปทำบ่อเกลือก
 เหล่านี้ การที่ทำการเกลือกก็ง่ายคายคือตั้งเป็นโพงที่
 ปากบ่อ ตักเอาน้ำที่เค็มขึ้นมาใส่กระทะเขี่ยจนน้ำนั้น
 งวดแห้งเป็นเกลือก แล้วจำหน่ายขายกันราคาหนัก
 ชั่งละ ๘ อัฐ วิธีเก็บที่คิดห้ามมิให้ราษฎรแลผู้ใดไปลัก
 ตักนำมาเขี่ยเกลือก คือพอตแล้วล่อไปว่ายศาจครุร้าย
 ถ้าผู้ใดไปเห็นบ่อนมีต้นตักก็คงจะบังเกิดเหตุแก่ตน ก็
 ฝ่ายลาวนั้นความกลัวเกรงยศาจเป็นอย่างยิ่ง จนไม่มี
 ผู้ใดอาจไปใกล้บ่อนนั้นเลย

ลำนานตงแต่ต้นนำมา ที่ยาสองฟากก็เป็นแต่
 ภูเขาสูงใหญ่เป็นป่าไม้เต็งรัง ป่าต้นเมือง มีป่าสักข้าง

ไม่มีที่ขายเลย ลำน้ำสูงขึ้นไหลพุงลงมา ปานน้ำตก
มีเสียงอันดังก้องไปทั้งขา ครั้นลงมาถึงเมืองน่านมีที่
เป็นไร่นามาก ทั้งที่คืนก็เป็นที่ยิบรณจะเพาะปลูกสิ่งใด
ก็มีคอกออกผลลงตาม

ที่พินดินในเขตรเมืองน่าน ตามลำน้ำน่านหรือ
แม่น้ำเจ้าพระยา มีป่าไม้สักเป็นพัน ตามซอกโกรก
ห้วยก็มีป่าเมี่ยงหรือต้นชามาก ถึงโดยว่าจะมีผู้ใดมา
ตั้งทำสวนชา ก็คงจะได้ผลพอเป็นสินค้าสิ่งหนึ่งได้

ตามริมแม่น้ำ ราษฎรปลูกต้นหม่อนไว้สำหรับเลี้ยง
ตัวไหม ๆ นี้เป็นสินค้าอันสำคัญในประเทศลาวสิ่งหนึ่ง
ด้วยว่ามีพวกลูกค้าเงี้ยวแลตองซำมารับซื้อไปยี่สิบหลาย
ร้อยหาบทุกปี ลำแม่น้ำทอนต่งแต่เมืองน่านลงมาถึง
เมืองฝางนี้ เต็มไปด้วยหินผาทั้งมีแก่งร้ายแรงต่าง ๆ
ตามคำที่ราษฎรในพินบ้านเมืองนั้นว่ายังมีเคยล่องลง
มาได้ แต่ที่จริงจะขึ้นล่องนั้นก็คงจะได้ จะมีความ

ลำบาก แต่เพียง ขนของขึ้นลงจาก เรือในเวลาถึงแก่ง
ร้าย ๆ เท่านั้น แต่คนชาวเมืองน่านเป็นคนค่อนข้าง
ไม่สันตึกในการเรือแพ

ครั้นล่องต่อมาถึงบ้านท่าอิฐบางโพเหนือเมืองอุดรทิส
ลัก ๑๐๐ เล่น เป็นที่ประชุมสินค้าใหญ่เป็นต้นทางมารวม
มีเรือแพผู้คนทั้งไทยจีนลาว ตั้งบ้านเรือนครึกครื้นแน่น
หนาว่าที่ตำบลใด ๆ ในแม่น้ำแควใหญ่

ตั้งแต่บ้านท่าอิฐบางโพลงมาจนถึงปากน้ำโพ ที่ดิน
สองฟากน้ำรายเรียบเป็นที่ทุ่งนาทั้งสิ้น ริมแม่น้ำก็เป็น
สวนยาสูบสวนฝ้ายสวนหมากมะพร้าวแลดงต่าง ๆ มี
บ้านราษฎรทั้งสองฟากน้ำตลอดมา ในลำแม่น้ำแลใน
หนองบึงตามริมหน้านั้น มีปลาแลจระเข้ ใหญ่ ๆ ชุกชุม
ครั้นล่องจะได้พบวันละหลายสิบตัว

ที่เหนือเมืองพิษณุโลกนั้น มีสะพานหินแห่งหนึ่ง
หน้าแล้งผูกขวางขึ้นสูงพูนน้ำ มีร่องให้เรือเกิรทางฝั่ง

ควีนออก ครั้นฤกษ์แลงจัตก็มิห็นกาลเช่นนี้ผลขึ้นอีก
หลายสิบแห่ง กระแสน้ำนี้ใกล้กับลำแม่น้ำสุโขทัยมาก
บางแห่งทางเคียวไปมาถึงกันได้เพียง ๔ ชั่วโมง

ที่เหนือบ้านท่าล่อนั้น ลำแม่น้ำเก่าใหม่แยกชั้ยซ้อน
กันหลายทาง เติมแม่น้ำแควใหญ่ขึ้นไปตามลำ
แม่น้ำพิจิตรเก่า แล้วจึงถึงปากน้ำแควสุโขทัยที่มา
รวมกัน ยังมีลำห้วยใหญ่อีกห้วยหนึ่ง เรียกห้วยเค็ก
ไหลมารวมแม่น้ำแควใหญ่ที่เกยไชย ครั้นภายหลัง
ประมาณ ๔๐ ปีมาแล้ว ราษฎรขุดคลองลำหนึ่ง เรียก
คลองเลียงจากแม่น้ำแควใหญ่มาต่อห้วยเค็ก ครั้นฤกษ์
น้ำมากน้ำไหลพัดเข้ามาในคลองเลียงที่ขุดคนแรงมากจน
ปีคไม่อยู่ ก็เลยเซาะคลองเลียงแลห้วยเค็กออกเป็น
แม่น้ำใหญ่ ลำที่เป็นแควพิจิตรเก่าก็เลยแห้งขอดไป
ต่อฤกษ์น้ำมากจึงจะใช้เรือได้

แควแม่น้ำสุโขทัย ซึ่งต่อแควใหญ่ที่บ้านเกยไชย
นั้นเป็นแม่น้ำเล็ก ในฤดูน้ำมากเรือชนล่องไต่ถึงเมือง
แพร่ แต่ฤดูแล้งใช้ไต่แต่เรือชะล่าเล็ก ๆ น้ำคนมาก
จนเรือใบสองแฉกก็มีอาจชนล่องไต่ ในลำน้ำแคว
สุโขทัยนี้เป็นน้ำคน ก็นับการด้วยผักปลาอาหารหาซื้อจะ
บริบูรณ์ทั้งลำน้ำอื่น ๆ ไม่

ต่อลงมาจนจะถึงปากน้ำโพ มีคลองมาร่วมแม่น้ำ
ข้างฝั่งตะวันออก ช่อคลองบรรพต เข้าไปตามลำคลอง
นี้ไม่สู้ไกลนักถึงบึงบรรพต เป็นบึงใหญ่มีภูเขาสูงหนึ่ง
ตั้งอยู่กลางบึง ช่อเขาฤๅษี ในบึงนี้เป็นที่ปลาแลนก
ชุกชุม ราษฎรมาตั้งจับอยู่เป็นอันมาก มีลำน้ำใหญ่ ๆ
ไหลออกมาจากบึงนี้โดยมาก ไหลไปเป็นปลายแม่น้ำ
ลพบุรีบ้าง

ตามริมแม่น้ำแควใหญ่ ตั้งแต่เมืองพิจิตรลงมาน
ก็มีหนองบึงเป็นอันมาก มีราษฎรมาตั้งทำปลาหลาย

ตำบล ตามลำแม่น้ำก็มีนกหลายอย่างหลายพรรณมาก
กว่าที่จะพรรณาได้

บ้านปากน้ำโพที่แม่น้ำพิงหรือแควน้อยมารวมกัน
เป็นตำบลบ้านใหญ่ เป็นที่ประชุมสินค้าทั้งปวงที่ราษฎร
คุมมา ตามลำแม่น้ำสองแควนี้มีแพลงค้าขายจีนมาตั้ง
ค้าขายอยู่หลายสิบแพ แลจำนวนเรือจอดอยู่ก็ชุกชุม
ไปมากก็มีอีกเป็นอันมาก ในระหว่างหัว & ขั้วเขาพิน
ไปรับราชการนี้ บ้านช่องผู้คนในบ้านปากน้ำโพทว่าชน
กว่าสามเท่า ก็พอเป็นพยานให้เห็นได้ว่าฝ่ายเหนือ
มีความรุ่งเรืองเจริญขึ้นเป็นอันมาก

ได้พรรณาด้วยแม่น้ำแควใหญ่หรือแม่น้ำน่าน ก็
โดยสังเขปแต่เพียงนี้ จะจับพรรณาด้วยลำแม่น้ำอื่น ๆ
ที่มีในสยาม พอจะได้เป็นที่สดับตรับฟังต่อไป

แม่น้ำบางปะกง

ลำแม่น้ำนี้เป็นน้ำสำคัญในสยามแม่น้ำหนึ่ง แต่หา
สู้ยาวใหญ่ปานแม่น้ำอื่นไม่ ปลาในน้ำนั้นแยกมาแต่

ภูเขาลาดทางจะจับพรรณาแต่ยอดน้ำลงมาก่อน

แควหนึ่งนั้นเรียกว่าลำพระปรง มาแต่เขาใหญ่
ไหลลงมาทางตะวันตกเฉียงใต้ ลงมาจนเห็นถ้ำ
พระปรง มีลำคลองนางจึงมาร่วมข้างฝั่งซ้าย คลอง
นางจึงนี้ไหลมาแต่ภูเขแห่งหนึ่งเรียกเขาหักกัน อยู่
ฝ่ายใต้เมืองวัฒนานคร เขาหักกันนี้เป็นภูเขาวชิรธร
ก้วยแร่ทองคำแลสรรพแร่ต่าง ๆ

ต่อลงมาถึงถ้ำพระปรง เป็นถ้ำเมืองกระบินยรี
ลำน้ำพระปรงที่ถ้ำนั้น ฤๅน้ำกว้าง ๒๐ วา ลึก ๔ ศอก
เศษ ใช้เรือขนล่องถึงทันทไ้ แต่ฤๅแล้งน้ำลดตแห่งจะ
ไปมากขัดสน ตั้งแต่ได้ถ้ำนั้นลงไป ที่ดินสองฟาก
แม่น้ำเป็นที่ทุ่งนาอุดม มีบ้านช่องราษฎรตลอดลงมา
ตามทางเครี ที่พื้นลำน้ำออกไปนั้นก็เป็นที่หนองยังมีผัก
ปลาอาหารบริบูรณ์ ที่เป้นปากเป้นบ่อย่างป่าเต็งรังแล
ไม้ อื่น ๆ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ในการค้าขายต่าง ๆ ที่ใด

ที่เป็นภูเขาก็มักยังเกิดแร่ทองคำ แร่เหล็ก แร่ดีบุก
ตามทางเคียวไปมานั้น ก็ใช้ล้อเกวียนถึงกันได้แทบ
ทุกตำบล

ใต้ท่านพระปรรกลงมาหน่อยหนึ่ง ก็เป็นสองแยก ๆ
ข้างซ้ายเรียกลำสะเทิง ต่อลงมาก็ยังเรียกเป็นลำพระ
ปรรลงมาถึงปากน้ำหุขมาน

ที่ปากน้ำหุขมานนี้เป็นย่านใหญ่ ลูกค้าในหัวเมือง
ข้างฝ่ายตะวันออก แลตะวันออกเฉียงเหนือเมืองกระป็น ๗
คุมสินค้าลงมาจำหน่ายยังทำยานทั้งสิน สินค้านี้มี
เข้าเปลือกเป็นพิน กับมีไม้ฝาง ไม้แดง ไม้ ชัน น้ำ
มันยาง เรือชะล่า หนึ่งโค หนึ่งกระบือ เร่ว กระวาน
ต่าง ๆ สินค้าเหล่านี้เป็นสินค้าบรรทุกเกวียนมาจาก
เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองนางรอง แลหัวเมือง
อื่น ๆ เป็นอันมาก โดยว่าพนดินเป็นที่รายนมาก ที่ใด
เป็นเขาก็เป็นแต่โคกเนินเล็ก ๆ พอเกวียนไปมาได้

เข้าไปตามลำแม่น้ำหุมนั้น มีลำคลองใหญ่น้อย
ไหลมาต่อหลายคลอง ๆ เหล่านี้ บางลำก็ไหลมาแต่
หนองบึงใหญ่ ๆ เป็นลำคลองไหลผ่ามาตามทุ่งนา แล
มีบ้านช่องราษฎรแน่นหนาครกครนแทบทุกตำบล เติร์
จากปากน้ำเข้าไปลึกสองชั่วโม่งเศษ ถึงเมือง กระบี่ขึ้น
ข้างฝ่ายตะวันออกมีบ่อแร่ทองคำหลายบ่อ ที่เรียกกันว่า
บ่อเมืองกระบี่ พ้นจากเมืองกระบี่ขึ้นไป ลำน้ำ
เรียกกันว่าคลองน้ำใส ตั้งแต่ปลายน้ำที่มาจากภูเขา
ใหญ่ จนถึงปากน้ำที่ต่อกับลำพระปรงนี้ เป็นลำน้ำคน
เล็ก จะใช้เรือแพขนล่องก็เป็นทีชดส

ที่เรียกว่าแม่น้ำบางปะกงนี้ ก็ตั้งแต่ที่ปากน้ำ
หุมนานกับลำพระปรงมาต่อกัน พันลงมาก็คือลำ
แม่น้ำใหญ่ ใช้เรือแพขนล่องโดยสะดวก

ต่อลงมาถึงดินทั้งสองฟาก พอพ้นน้ำริมเข้า
ไปก็เป็นที่ทุ่งนากว้างใหญ่ ริมน้ำมีบ้านเรือนทั้งสองฟาก

เป็นทศกรักรรณสนุกสนานมาก ลำนำตั้งแต่ปากน้ำ
 หอนมาลงมา สายน้ำคดโค้งมาก แต่คงไหลมา
 ฝายตะวันตก ลงจนถึงเมืองปราจิณบุรีจึงจับไหลลงมา
 ฝายทิศใต้ ตั้งแต่เมืองปราจิณบุรีลงมา สองฟากน้ำ
 เป็นที่ทุ่งนาใหญ่เตียนโล่ง เป็นนาที่เพาะปลูกเข้าได้
 ผลมาก ต่อลงมาถึงปากน้ำโยทะกาแยกทางขวามือ
 ตอนเข้าไปข้างในเรียกว่าแม่น้ำเมืองนครนายก เป็นลำ
 น้ำใหญ่พอใช้เรือชนล่องได้ โดยสะดวก พนดินในลำ
 แม่น้ำนี้ก็เป็นที่ทุ่งนาโดยมาก

ที่ปากน้ำโยทะกา เป็นสองแยก ๆ ข้างเหนือ
 ออกที่ไต้หวันบางแดน ฝายไต่ออกที่เหนือบ้านเขมร

ครั้นล่องตามลำแม่น้ำบางปะกงลงมา ก็มีคลอง
 แยกหลายสิบคลอง ถึงฤกษ์น้ำมากจะเลยลัดไปทาง
 ไคก็ไม่เป็นที่ขัดสน ต่อลงมาถึงบ้านใหม่ตั้งอยู่ฝั่งขวา
 เป็นบ้านใหญ่ แล้วจึงมาถึงเมืองฉะเชิงเทรา แล้วจึงมา
 ถึงคลองท่าฉั่ว เป็นคลองลัดที่ตัดตรงมากกรุงเทพฯ

ลำแม่น้ำตอนนี้ ริมน้ำมักเป็นส่วนหมากมะพร้าว
 สวนถั่วฯ สวนฝ้าย สวนยาสูบต่างๆ หลังบ้านออกไป
 ไปก็เป็นที่ไร่นาทุ่งสน ที่ใดเมืองฉะเชิงเทราลงมามีลูก
 คำวานิชไปตั้งทำโรงเครื่องจักรสีเข้าหลายตำบล พื้น
 ลงมากก็มีบ้านเรือนราษฎรเป็นระยะห่างๆ กัน ลงมาจน
 ถึงปากน้ำที่มาร่วมทะเล

ลำแม่น้ำบางปะกงนี้ ถึงจะเป็นลำน้ำเล็กก็จริง แต่
 เป็นลำน้ำอุดมด้วยสิ่งๆ ที่สมควรจะเป็นสินค้าหลายอย่าง
 หลายประการ กับทั้งพินดินในจังหวัดแม่น้ำนี้ ก็เป็นที่
 ขยายด้วยสรรพแร่อันมีราคาต่างๆ สมควรที่จะจัดเรียก
 ว่าเป็นแม่น้ำสำคัญได้

แม่น้ำของ

แม่น้ำของนี้ เป็นแม่น้ำอยู่ในประเทศสยามข้างฝ่าย
 ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นลำแม่น้ำใหญ่ยาว ข้างต้น
 นั้นนั้นมาจากประเทศจีน ไหลลงมาทางเมืองเขิน เมือง

สิบสองปันนาแล้วจึงมาถึงท่อนที่อยู่ในสยาม ครั้น
 ตกใต้ลงไปจนจะร่วมกับทะเล ฝ่ายตะวันออกนั้นเป็น
 ท่อนที่อยู่ในเมืองเขมร ข้างต้นน้ำสุดที่อยู่ในประเทศ
 จีนนั้น ยังมีใครทราบชัดแน่ว่ามาแต่ภูเขาหรือหนองไค
 แต่ไม่ต้องสงสัยหรือจะว่าเป็นแน่ก็ได้ ว่าคงไหลออก
 มาแต่ภูเขาที่เป็นประเทศหนาวจิต จนมีน้ำแข็งปกคลุม
 อยู่ตลอดปี โดยเหตุว่าประเทศจีนที่เรียกว่าเสฉวน แล
 ชุนหนานนั้น เป็นประเทศที่ใกล้กับปลายสุดแม่น้ำของนั้น
 ก็เป็นเมืองหนาวอย่างยิ่ง เป็นประเทศที่พินดินสูงกว่า
 ประเทศฝ่ายสยามมาก มีน้ำค้างตกค้างแข็งตลอดปี
 บางแห่งมีผู้กล่าวว่าแม่น้ำของนี้ไหลออกจากหนอง “เออ
 ระหาย” หรือที่ฝ่ายเราเข้าใจว่าหนองแสริมเมืองตลิ่ง
 แลเมืองเขาสุนั้น ความนี้ก็ยังไม่ใช่ที่ชัดได้ โดยเหตุ
 ว่าลำแม่น้ำของที่ริมหนองแส้นั้นเรียกเป็นสองแคว แล้ว
 แควหนึ่งไหลผ่าหนองแส้นมา แควที่แยกกันยังกว้างถึง

๓๖ เส้นเศษ ใช้เรือแพชนล่องใต้ ก็ถ้าเห็นหนองแส
 ชนไปทางที่ปลายแม่น้ำของจะชนไปรวมกันอีก ถ้าเป็น
 เช่นนั้นแล้วจะเป็นแม่น้ำใหญ่อ่างยิ่ง หนองเส้นเป็น
 หนองกว้างใหญ่ ถึงจะเรียกทะเลสาบก็ได้ ตามคำ
 ที่กล่าวนั้นว่า มีบ้านเรือนแลเมืองใหญ่ ๆ ตามริมหนอง
 นั้นหลายหัวเมืองเป็นเมืองจีนทั้งสิ้น หนองนี้กว้างจน
 ราษฎรในหัวเมืองเหล่านั้น จะแล่นเรือกลไฟไปมาหากัน
 หนทางก็กว้างวัน ในแถบเหล่านั้นฝ่ายจีนเรียกแม่น้ำของ
 ว่า “แม่น้ำลันตังเจียง” หรือเรียกโดยย่อว่า “แม่น้ำ
 ลันตัง” ตั้งแต่ใต้หนองแสมา ที่กระแสน้ำของ
 นั้นไหลมาข้างฝ่ายใต้ บ้านเมืองก็มีบ้างเล็กน้อยเรียง
 รายตลอดมาจนถึงเมืองเซียงรุ้ง ซึ่งเป็นเมืองหลวง
 ของพวกสิบสองปะนาธิบ จึงเรียกว่าแม่น้ำของ เมืองนี้
 ตั้งอยู่ข้างฝั่งซ้าย หรือฝั่งตะวันออก เป็นต้นทางที่ลวก
 คำวานิชทั้งปวงจะชนลงไปมาค้าขายกับฝ่ายประเทศจีน

ข้างฝ่ายจีนที่คุมล่อ ลา ม้า บรรทุกของมาขายใน
 ประเทศฝ่ายไต้หวัน เวลามาถึงเมืองเซียงรุ่ง ถ้าจะไปขาย
 ข้างฝ่ายพม่า ก็ข้ามแม่น้ำของไปข้างฝ่ายตะวันตก ถ้าจะ
 ลงมาขายข้างฝ่ายลาวในพระราชอาณาจักรสยามก็ต้อง
 มาตามทางฝ่ายตะวันออก พวกจีนเหล่านี้ลงมาค้าขาย
 ในฤดูแล้งทุกปี มาคราวหนึ่งตั้งแต่ ๕๐๐ คนขึ้นไป
 สินค้าที่บรรทุกมาขายนั้นมีมาแลผนึกเป็นพัน เหล็กกลม
 ตะกั่วเหล็ก กระจกต่าง ๆ พรมเก็บม แลเครื่องนุ่งห่ม
 ใช้สอยอย่างจีน ครั้นต่อมาถึงท่าทางเหนือเมือง
 เซียงแสนก็เป็นที่สำคัญท่าหนึ่ง เป็นท่าที่ขึ้นลง
 ค้าขายในระหว่างลาว กับฝ่ายพวกจีนชาวในแขวงเมือง
 เซียงตุง ท่าทางนี้เป็นท่าที่อยู่ใต้แก่งใหญ่ เรียกว่าแก่ง
 ทาง แก่งนั้นแลแก่งที่ข่งเหนือนั้นไป คงจะเป็นแก่ง
 ที่ร้ายแรงมาก จะขึ้นล่องไปมาก็โดยลำบาก ถึงเมื่อ

มองสีเอือกาเนียบ พนักงานแผนที่ย้ายฝรั่งเศส ก็ค
 เหมือนมาถึงเรือเสียที่ท่าทางนี้ แล้วขึ้นเคียวยกไป
 แม่น้ำของในคอนั้นเป็นลำแม่น้ำใหญ่มาก แล้วกว้าง
 ราว ๓๐ เส้นเศษ แต่ในลำน้ำมีน้ำมาก โดยว่าลึกซึ้ง
 ลงไปหลายสิบวา สองฟากน้ำก็มีแต่ภูเขาสูงเป็นหน้าผา
 หินปูนชะโงกเงอมีสีแสดขาวต่าง ๆ กัน ค้างในลำ
 แม่น้ำก็เป็นคุ้งใหญ่ยาวถึง ๓๐๐ หรือ ๔๐๐ เส้นก็มี ที่แห่ง
 ไคไม่เป็นแก่งก็เป็นวังอย่าง ที่เรียกว่าน้ำไหลมิใคร่จะ
 เชี่ยวก็ยังเชียวแรงกว่ากระแสน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยา
 ในฤดูน้ำมากหลายเท่า ถึงตำบลไคที่เป็นหน้าเขี้ยว
 หรือที่แก่งแล้วเวลาช่องเรือแพมายังเร็วกว่าเรือกลไฟ
 น้ำในแม่น้ำของนี้โดยเหตุว่าเชียวแรงนั้น จนพิศพามีให้
 น้ำใส่ได้ สีนํ้าเป็นน้ำโคลนขุ่นกว่าแม่น้ำเจ้าพระยา ถ้า
 ในฤดูน้ำมากสีน้ำแดงฟานกับสายโลหิต จะกินแลฮาย
 มักพาให้บังเกิดพยาธิต่าง ๆ อนึ่งถ้าขึ้นลงในฤดูน้ำกับ

ฤๅแล้งผิดปกติมาก รอยตลิ่งในฤๅน้ำสูงกว่าในฤๅแล้ง
 บางแห่งถึง ๑๐๐ คืบหรือกว่าขึ้นไป ราษฎรที่ตั้งบ้าน
 เรือนอยู่บนตลิ่งจะลงมากักน้ำขึ้นไปใช้สอย ก็เป็นความ
 ลำบากสิ่งหนึ่ง ในฝนลำแม่น้ำมีแต่หินผากรูกระแล
 แก่งตลอดไป ถ้าผู้พึ่งมาลงแม่น้ำของทีแรก ก็คง
 จะเป็นทีประหลาดใจแลพิศวงต่าง ๆ ต่อลงมาถึงปาก
 น้ำแม่กกที่มาร่วมแม่น้ำของ ผังขวาที่ตรงลำแม่น้ำของ
 จะโค้งมาทางทิศตะวันออก ลำแม่น้ำกนกเป็นลำน้ำใหญ่
 ใหญ่ไหลออกมาจากภูเขาช้างฝ่ายทิศตะวันตกเมืองเชียงตุง
 ใช้เรือแพขนล่องไต่จนถึงปากน้ำแม่ฝาง เป็นลำที่ไหล
 มาในป่าดงดิบ มามีบ้านช่องแต่่น้อยตำบล หาใครจะมี
 สินค้าสิ่งใดไม่ เลยลงมาถึงปากน้ำอิง ซึ่งมาร่วม
 แม่น้ำของข้างฝั่งขวาพอจัดว่าเป็นแม่น้ำใหญ่ได้ ที่
 ราษฎรใช้เรือชะล่าขึ้นล่อง ขึ้นไปถึงเมืองเทิงเมืองลข
 ที่ปลายน้ำแม่อิงสุดคนเป็นที่ หนองบึงใหญ่อยู่เหนือเมือง

พระเยา ในหนอง^๕นี้เป็นทะเลใหญ่^๕ คนข้าง^๕ลึกข้าง^๕เป็น
 แห่ง ๆ มีปลาชุกชุม ราษฎร^๕ไปตั้ง^๕จับ^๕มา^๕ค้าขายแล
 บริโภคเป็นอันมาก ในลำน้ำ^๕แม่^๕อิง^๕นม^๕เมือง^๕แล^๕บ้าน^๕ลาว
 พุงคำหลายสิบคำบล มีพวก^๕ข้า^๕ หมู^๕ ข้า^๕ละ^๕เม็ด^๕ ข้า^๕
 ละ^๕ม้ง^๕ เชน^๕ ล้อ^๕ แล^๕ลาว^๕ชาว^๕เมือง^๕หลวง^๕พระ^๕บาง^๕ ไป
 มา^๕ค้า^๕ขาย^๕ใน^๕ลำ^๕น้ำ^๕นี้^๕ได้^๕ชาติ^๕ ล่อง^๕ต่อ^๕มา^๕ถึง^๕ปาก^๕น้ำ^๕ทา
 ที่^๕รวม^๕แม่^๕น้ำ^๕ของ^๕ฝั่ง^๕ซ้าย^๕เป็น^๕ลำ^๕น้ำ^๕ใหญ่^๕ ที่^๕ปาก^๕น้ำ^๕ทา^๕มี
 บ้าน^๕เรือน^๕หลาย^๕สิบ^๕หลัง^๕ เป็น^๕ลาว^๕พง^๕ชาว^๕อยู่^๕ใน^๕แขวง^๕เมือง^๕
 หลวง^๕พระ^๕บาง^๕ เป็น^๕บ้าน^๕อำเภอ^๕ใหญ่^๕ใน^๕แขวง^๕ลำ^๕น้ำ^๕ทา^๕
 นาย^๕บ้าน^๕นี้^๕เรียก^๕ตาม^๕คำ^๕ลาว^๕นั้น^๕ว่า^๕ ตา^๕แสง^๕ ตรง^๕กับ^๕คำ^๕
 ว่า^๕นาย^๕อำเภอ^๕ คำ^๕ตา^๕แสง^๕นี้^๕เป็น^๕คำ^๕ที่^๕ใช้^๕กัน^๕ใน^๕แขวง^๕เมือง^๕
 ลาว^๕พง^๕ชาว^๕แทบ^๕ทุก^๕คำ^๕บล แม่^๕น้ำ^๕ทา^๕เป็น^๕แม่^๕น้ำ^๕ที่^๕ใช้^๕
 เรือ^๕ชน^๕ล่อง^๕ได้^๕อีก^๕แม่^๕น้ำ^๕หนึ่ง^๕ กว้าง^๕ลึก^๕ ๑๕ วา^๕เศษ^๕ ถ้า^๕
 เป็น^๕เรือ^๕ชะ^๕ล่า^๕ยาว^๕ลึก^๕ ๖ วา^๕ก็^๕พอ^๕จะ^๕ชน^๕ล่อง^๕ไป^๕ถึง^๕เมือง^๕
 หลวง (ร้าง) ได้ ก่อน^๕ปลา^๕ย^๕น้ำ^๕นั้น^๕เป็น^๕ข้า^๕ช^๕ฏ^๕ไม่^๕มี^๕ผู้

คนเลย เป็นบ้านที่คั่นมณฑลามาก คั่นมณฑลทะเลด้าน
ใหญ่ถึงอ้อมหนึ่งสองอ้อมมีคอกตลอดขั้ว ลงจนถึงท่อน
กลางลำน้ำจึงมีบ้านลาว เรียกว่าบ้านสยจะเล้ง แล้วก็
มีบ้านราษฎรเป็นระยะห่าง ๆ กันลงมาจนถึงปากน้ำฝ่ง
ขวา แม่น้ำนี้เป็นที่มกเขาสูงมากทึบแน่นไปไม่มีที่ว่าง
เลย ตามยอดเขาเหล่านี้มีคนป่าจำพวกหนึ่ง เรียกว่า
ข้าแคว้น ตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นอันมาก แม่น้ำขึ้นไปบน
ยอดเขา แล้วแลไปค้ำบ้านเหล่านี้เป็นท่อนงามอย่างยิ่ง
ปานดังว่าเป็นเรือนคอกกระตา ขึ้นไปตั้งประปรายไว้ตาม
ยอดเขา ตามฝั่งข้างซ้ายลำน้ำหากมกเขาปานกัน
แต่หาสูงใหญ่ปานดังภูเขาฝั่งขวาไม่ ในลำน้ำทวนมี
แก่งร้ายสองคำยล เรียกว่า แก่งใหม่ แก่งวิก จะ
ขึ้นล่องก็ต้องระวังให้จงมาก

หมดฉบับเพียงนี้

